

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖОЛЫНДАҒЫ ДІНИ
ИДЕОЛОГИЯНЫҢ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ**
FUNCTION OF RELIGIOUS IDEOLOGY IN FORMATION OF
KAZAKH KHANATE

Б.ӘБЖЕТ*

Түйіндеме

Автор өз мақаласында Қыпшақ даласында жеке мемлекет құрып, Қазақ хандығы деген атпен мәлім болған Қазақ елінің өз алдына қалыптастырған идеологиясы мен мемлекеттік ұстанымы, діни бағыты турасында сөз қозғайды. Алтын Орда кезінде қалыптасқан діни көзқарас пен елдік ұстаным кейін Қазақ хандығы дәуірінде де, одан кейінгі кезеңдерде де жалғасып отырғандығына тоқталады. Шарият жолы мен сопылық ағымның қазақ халқының ұлт болып ұйысуы жолында алған орнын айта келе ұлтты бір идеяға жұмылдыру үшін оның діни көзқарасының да орнықты болуының маңыздылығына тоқталады.

Кілт сөздер: аймақ, Қазақ хандығы, Алтын Орда, шарият жолы, сопылық ағым.

Summary

Author regards about ideology, state principles and religious direction of Kazakh khanate formed by Kazakh people who set their statehood in Kipchak steppe. He analyzes that religious views and state principles set during Golden Horde period was widely used in the period of Kazakh khanate and later periods. He underlines the role of Shariah and Sufism direction in formation of Kazakh people as a nation, and proves by this importance of stable religious views for nation's unity.

Key words: Kazakh Khanate, religious, Golden Horde, Shariah and Sufism

Биыл Қазақстан аймағында Қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл толуына орай республикалық деңгейде көптеген іс-шаралар өткізілді. Конференциялар мен конгресстер, басқосулар мен семинарлар жер-жерлерде өткізіліп арты аламан бәйгеге ұласты. Қыпшақ даласы аталған Ұлы Дала төсінде 1465/66 жылдары Қазақ хандығы сахнаға шығып, алғашқы өзінің туын тікті. «Жәнібек хан мен

---

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of philology sciences, associate professor, Senior scientific executor at Scientific Intellectual Institute of Turkology of Yassawe International Kazakh-Turkish University.
abjet_71@mail.ru

Керей хан жақтастарымен Моғолстандағы Шу-Қозыбасы аймағында 1459-1460 жж. көшіп келіп орныққан соң ордаларын іргелендіре бастайды. Жәнібек хан мен Керей хан 1465/1466 ж. Моғолстан билеушісіне тәуессіз жеке-дара мемлекет – Қазақ хандығын құрады. Айналасында ыдырап, бір-бірімен соғысып, тозып жатқан елдерден өз туыстарын, қандастарын жинайды. Осының арқасында қоластындағы халық саны өседі. Жәнібек хан Жетісу аймағына нық орнығып алған соң Шығыс Дешті-Қыпшақты, Түркістанды қайтарып алу үшін күрес жүргізеді. Осы аймақтардағы соғыстар барысында әскер бастаған Жәнібек ханның ұлдары жиі аталады. Жәнібектің тұңғышы Еренші сұлтан Сауран қаласының билеушісі болып, бір шайқаста Шайбанилер әскерін тас-талқан етеді. Екінші ұлы Махмуд сұлтан Созақ қаласының әміршісі болып Қазақ хандығының жауларымен арадағы талай шайқастарға қатысады» [1, 16-17].

Қазақ хандығы құрылғанда бірінғай көшпелі ел болған деген қате ұғым. Қазақ даласында орын тепкен қалалардың маңызы айрықша болған. Ол бір жағы әскерді қару-жарақ, киім-кешекпен қамтамасыз ететін әрі сауда мен дипломатиялық орталық болған болса, екінші жағынан халықты дінге бастайтын рухани орталық болды. Соның үшін де Қасым хан, Тәуекел хан, Есім, Әбілқайыр, Абылай хандар Түркістан мен Сыр бойы қалалары үшін ұдайы соғысып отырған. Түркістан мен оның атырабы үшін соғыстар кейінгі ХІХ ғасырларға шейін ұласқаны белгілі. Жоңғарлармен арада өткен соғыста да хандар үшін Түркістанды өзіне қарату, төңірегін иемдену айрықша стратегиялық маңызға ие болған. Себебі түркі жұрты үшін Түркістанда жерленген Қожа Ахмет Ясауидің қабірі айрықша қасиетке ие еді.

Түркістан өзінің діни ғұламаларымен ислам жұртын мойындатқан болатын. Ислам дінін түркі тайпалары арасына тарату жолында аянбай еңбек еткен қожалардың ролі айрықша болды. Кезінде түркі халықтарына ислам дінін уағыздап, түркі жұртына ислам дінінің құндылығын ұқтыра білген, көшпелі халықтың табиғатына сай түркі-ислам мәдениетін қалыптастыра алған Шейх-ул машайых Құл Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың қалдырған дәстүрі күні бүгінге дейін қазақ халқының ғана емес, қала берді күллі түркі жұртының адастырмас даңғыл жолы, түнде жанған шамшырағы, аспандағы темірқазығына айналды. Қазақтың жазба әдебиетінің де басы осы Түркістандық қожалардан басталған. Ол жайында кезінде С.Сейфуллин де былай деп айтып өтеді: «Әсіресе ел қазағының арасына жазба әдебиет таратқан Түркістаннан шыққан қожалар. Ол кезде қазақтың арасына көп тараған

қожа Қожа Ахмет Ясауидің кітабы. Біздің қазақтың ақындары соның сөзіне еліктеп кеткен» [2, 41].

Жалпы Қазақ елін тілінен, дінінен айырып рухани дүниесінен жұрдай ету, осылайша рухы жоғалған елдің өзін де жоғалту жолында аянбай еңбек еткен ішкі-сыртқы жауларымыз аз болмаған. Қазақ хандығы тұсында Қожа Ахмет Ясауи жолын басшылыққа алған қазақ жыраулары сыртқы жаумен соғыста Арыстан баб, Қожа Ахмет Ясауи, Хорасан ата секілді әулие-әмбиелерді медет тұтты. Елі үшін соғысқан батырларымыздың жебеуші күштері ретінде ел ішіне уағыздап отырды. Қазақ үшін қасиетті Түркістан, ондағы жатқан Қожа Ахмет Ясауи кесенесі «екінші Мекке болғандықтан» оны жауға таптатпай табан тіреп соғысатын орыны болған. Себебі ясауия тариғаты көшпелі түркі жұртының болмысымен үйлесім тапқан ағым болатын. Сондықан да сыртқы жауға қарсы тұруда бұл ағым саяси идеология ретінде қолданғандығы туралы тарихи деректер молынан кездесіп отырады. Мысалы белгілі түрколог-ғалым Ә.Нәжіп былай дейді: «Приложение суфийской теории к практической жизни положило начало его разновидности – дервишизма. Дервиши в Средней Азии образовали ряд орденов. Наиболее могущественными дервишскими орденами в Средней Азии были кубравия в Хорезме, накшбанди – последователи ордена Абду-Халыка Гидждувани в городах и селах и иассауиди – в основном среди кочевников.

В междоусобных войнах разные дервишские ордена поддерживали различные враждующие стороны. Так, например, при наступлении кочевых узбеков иассауиды поддерживали кочевников против тимуридов, которых в свою очередь поддерживали члены ордена накшбанди» [3, 112].

Шыңғыс хан шапқыншылығы тұсында да Сыр бойын жайлаған көшпелі оғыз-қыпшақ ұлысы ясауия жолында болды, кейін Алтын Орда тұсында бұл ағым мемлекеттің ұстанған идеологиясына айналған еді. Әсіресе Өзбек хан (1313-1341) кезеңінде исламның ресми дін ретінде танылуы нәтижесінде сопылық ілім Еділ бойында XIII-XIV ғасырларда таралған еді. Алтын Орда ыдырап Қазақ хандығы жеке ел болған кезеңде де бұл принциптен айнымаған болатын. Жартылай көшпелі болған қазақ хандығында Ясауи жолы кейінгі ғасырларға шейін жалғасын тапты. «Бір ерекшелігі, Қожа Ахмет Ясауи негізін салған түркілік тариқат негізінен осы оғыз-қыпшақтар мекендеген өлкелерге таралды. Ясауиліктің ізі аталған аймақтарда бүгінге дейін сақталған. Қазақ жеріндегі Сыр өңірі, Маңғыстау, Үстүрт өлкесінің

халқы ғасырлар бойы Йасауи жолын жалғастырушы шәкірттердің (Шопан Ата, пір Бекет) тағылымымен тәрбиеленді» [4, 119].

Жоңғар қалмақтарымен болған соғыстан титықтап шыққан қазақ халқы кейін бойын қайта тіктеуге сыртқа жаулар мүмкіншілік бермеді. Оның үстіне көрші отырған қалмақ елінің ырым-сырымдары да қазақ елінің дамуына кері әсері болды. Әсіресе, Жоңғар хандығы қирап, Шығыс пен солтүстікте бос қалған жерге иелік ете бастаған қазақ халқының бойында бұрынғы шамандық сенімнен қалған тиымдар мен нанымдар қазақ халқының бір ислам туының астына бірігу орнына керісінше артқа кетуіне жол ашты. Рулық дау-дамайлар, барымта-сырымта, жер дауы-жесір дауы секілді көшпелі елдің күнделікті өмірінде болып жататын өнбес істер ел билігін ұстаған билер мен хандардың өзара қырқысын туғызды, хандық биліктің әлсіреуіне алып келді. Мұртаза Бұлытай айтпақшы: «Шыңыс ханның йаса, жасақ деп аталатын хукімдерін басшылыққа алған төре-хан тұқымдары өздерін ақсүйек, бұқара халықты қарасүйек деп атады. Олар ақсүйектің әдет заңын өздері билеген халықтарға мойындатты, ғасырлар бойы шаманист мұңғылдардың әдеттері, хукім-кесімдері, наным-сенімдері, ырымдары ел арасында таралды» [5, 444].

Алайда, М.Бұлұтайдың айтқан бұл уәжі шындыққа дәл келе бермейді. Себебі, Өзбек ханнан бастап исламға бет бұрған төре тұқымдары шариғат заңын қатаң ұстанған. Мысалы, Тәуке хан шығарған «Жеті жарғы» заңында қожа, молдаларды жоғары көтеріп оларға айрықша статус бергендігі байқалған. Қожаларды өлтіруге қатаң тиым салынған, олардың құны қарапайым қазақтан бес есе жоғары тұрған. Қарапайым халық шариғат заңын ұстануға міндетті болған. Бұхар жыраудың:

Бірінші тілек тілеңіз:

Бір Аллаға жазбасқа.

Екінші тілек тілеңіз:

Өзәзіл, пысық, залымның

Тіліне еріп азбасқа.

Үшінші тілек тілеңіз:

Үшкіліксіз көйлек кимеске.

Төртінші тілек тілеңіз:

Төрде төсек тартып жатпасқа.

Бесінші тілек тілеңіз:

Бес уақытқы бес намаз

Біреуі қаза қалмасқа,-

деген толғауы шариғат ережесін ұғындырып тұр. Қазақ жырауларының барлығы да шариғат заңын елге уағыздады, елді бір Алладан қорқуға, мұсылманшылық жолда жүруге үндеді. Қазақ-қалмақ соғысының өзі осы дін үшін болған соғыс деп айтуымыз керек. Себебі Шыңғыс хан тұсында бірге жүрген екі халық ислам дінін қабылдаған соң мұсылман-кәпір болып екіге жарылды. Ол жайлы Шәкәрім де айтқан:

Хан Жәнібек өлген соң
Тоқтамыс, Темір болған соң
Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлшек боп айырылған.
Қазақ, ноғай құбылады.
Мұсылманға жай тартып,
Қалмақ, моңғол бөлініп,
Кәпірлігі білініп,
Күн шығысқа қайырылған.
Шын бұғыдай сонда деп,
Алтайды мекен жай қылған [6,18].

Бір одақтың осылайша екіге жарылуы кейін бітіспес ұрысқа кеп ұласты. Дегенмен, бұл ұзаққа созылған соғыс Қалмақ хандығының жойылуына алып келсе, бір жағы Қазақ хандығын да күйретіп кеткен болатын. ХҮІІІ ғасырдың аяғында Төрелер билігі әлсіреп, көшпелі қоғамның іргесі ыдырай бастаған еді. Қазақстанның батыс пен солтүстік аймақтары Ресей империясының ықпалына түскен болса, оңтүстік жағын Қоқан хандығы өзіне бағындырды. Осылайша қазақ халқы өз хандығынан айырылып қалды.

Орыс басқыншылары қазақ жерін түгелдей жаулап алған соң ендігі жерде жергілікті халықты бас көтертпей езгіде ұстады. Өмір сүруге жайлы, шұрайлы жерлерді келімсектерге беріп, қазақтарды сусыз, шөлді, шөлейтті далаға қарай ығыстырып отырды. Оның үстіне қазақтарды шоқындыру ісі де қолға алынды. Қазақтарды ислам дініне алыс та қалыс қалған халық ретінде бейнелеуге тырысты. Қала мәдениетін қазақтан алшақ ұстауға тырысты. Отарлаушылардың озбыр әрекеттеріне шыдамаған қазақтар жиі ұлт-азаттық көтеріліске шығып отырды. Еркіндік аңсаған бабалардың бұл әрекетінің соңы жеңіліспен аяқталып отырған. Халықтың барар жері, басар тауы қалмаған тұста өмірге налып, бұрынғы өткен пірлерден медет сұраған тұстары жиі кездеседі. Қазақ халқының айрықша ілтипатына бөленген Қожа Ахмет Ясауиді көңілге пана тұтып, басқа түскен зауалдан құтқаратын құдіретті күш ретінде қараған. Азаттықты аңсаған ақын-жыраулар

шығармалары ішінде Ясауи аты құтқарушылар қатарында көрініп отырады. Шораяқтың Омары «Зұл-залал» атты толғауында Ясауиден былайша тілек тілейді:

Төрт бас айя шаһарйар
Жайлауға жыйды саламыз.
Жеті жаста жол айтқан
Нұғман басшы данамыз.
Қожа Ахмет Ясауи
Білімпаздардың сұлтаны
Біздер де қоңсы боламыз.
Сылам солай болғанмен,
Сахарада мал баққан
Сорлы қазақ – сазамыз.
Сабан сынды салмақ жоқ,
Жиналсақ біраз қарамыз.
Жайылған киік, құлындай
Ілімнен құр қол адамыз.
Көп жыл жүрдік бұғауда
Босанбай жаудан жағамыз [7, 75].

Қазақ жерін жаулап болған соң отарлаушы ел бұратана халықты бас көтертпестей етіп бұғауда ұстау үшін алдымен оның сенімінен айыру қажеттігін жақсы түсінді. Рухани тірегі мықты елді бұғауда ұстау мүмкін еместігін империялық пиғыл жақсы түсінді, сондықтан да қазақ халқының атадан балаға тарап келе жатқан дәстүрлі діни сенімінің көзін құртуды қолға алды. Қай кезде де қысымға ұшыраған халық өзіне рух беретін тылсым күшті іздейтіндігі белгілі. Ол рухани тіректі адам баласы діннен табатындығы мәлім. Әсіресе халық көтеріліске шыққанда дүниеден өткен әулиелердің рухына қатты табынған. Діни сауаты жоғары, неше түрлі керемет көрсете алатын, айтқан сөзі мен іс-әрекеті бір-біріне үйлесіп отыратын сопылар дінге қысым күшейген тұста қолына қару алып, дін жолында жандарын да пида етіп отырған. ХІХ ғасырдағы қазақ ішінен шыққан, ел ішінде неше түрлі мұғжизалар көрсетіп, өзінің кереметін халыққа танытқан соңғы сопылардың бірі Марал ишан да орыс тарапынан жасалып жатқан ислам дініне деген қысымшылыққа қарсы шығып, халықты азаттық жолында күресуге үндеген. Өзі де ұлт-азаттық күреске қатысқан. Қазақтың соңғы ханы Кенесарының негізгі идеологы, халықты діи уағызбен рухтандырушы көсеміне айналды. Сондықтан да Марал ишаннан қорыққан орыстар оған неше түрлі жала жауып, оның

халық арасындағы беделін бәсеңдету жолында түрлі амал-шарғыларға барды.

XIX ғасырдың басында қазақ халқы құрып кетудің алдында тұрды. Оның басты себебі көшпелі қоғамның ыдырауы мен бұрынғы төрелік биліктің жойылуы еді. Билердің әділ билігін қасақана жойды, қазақ даласында сөзге тоқтайтын мәрттік жоғалды, алаяқ-қулар мен азғындар тобыры көбейді, мұның барлығы бұрынғы ел ішінде сақталған наным-сенімнің өзгеуіне әкеп соқты. Осы кезде елді исламға үндеу, Алла тағаланың хақ дініне бойсұну туралы қожа-молдалардың, ақын-жыраулардың жүргізген уағыздары қазақ халқының тез арада ес жиюына жағдай жасады. Ел ішінен шыққан көзі ашық молдалар мен қиссашыл ақындар, қожалар ислам дінінің тарихы, пайғамбар ғибраты мен сахабалардың үлгілі істері туралы қисса-жырлар шығарып таратты. Оны ел ішіндегі ақын-жыраулар өндеп жыр-дастанға айналдырып ел ішіне таратты. Кешегі Кеңес режимі де Ресей отаршылары да діни сауаты жоғары, халық ішінде беделі зор халықты билікке қарсы көтере алатын тұлғалардан қорыққан. Ғасырлар бойы осындай текті тұлғаларымыздың көзін жоюмен келді. Өзінің асыл дінін намыстың туы ретінде көтерген намысшыл ұлдар «арым – жанымның садағасы» деп басын бәйгеге тігумен келді. Әсіресе, ясауи жолын ұстанған қауымның дінсіздерге ұдайы қарсылық білдіргендігі жайлы Д.Кенжетай мынадай дерек келтіреді: «Бұл кеңістікте Ясауи ілімі исламның мәні ретінде қабылданып, XII-XIV ғасырлар арасында Орта Азия, Таяу Шығыс, Үндістан жерлеріндегі саяси оқиғалар (мәдениет көші) негізінде Хорезм, Хорасан, Әзірбайжан арқылы Кіші Азия – Анадолы атырабына, одан Балқан, Еділ – Оралға дейінгі аймаққа жайылды. Ясауи тарихатының ықпалы кейінгі дәуірлерде қазақ-қырғыздардың арасында шектеліп қалды. XVI ғасырға дейін Ферғана, Ош, Өзбекстан жерінде өзінің жандылығымен танылса, XIX ғасырдан XX ғасырдың 70 жылдарына дейін яғни Кеңестік дәуірде де аты аталған аймақтарда тіршілігін сақтап қалды. XIX ғасырдың екінші жартысында қырғыз жерінде Сәнуар (1870) шайхтың басшылығымен Ясауи тарихаты «Лахшылар» (Аллаһчы) атымен қайта жаңғырады. Кейіннен бұл тариғат кеңестік режимге қарсы көтерілістерге мұрындық болды. 1920 жылы осы «Лахчилер» тариғатының жалғасы ретінде Әбутәліп Сатыбалиев деген шайхтың басшылығымен «Шашты ишандар» тариғаты шығып, кеңестік атеизмнің үгіт-насихаттарына қарсы астыртын іс-шаралар жүргізеді. 1955 жылы Өзбекстанда Тұрсынбай Ишан, кеңестік жүйеге ашық соғыс жариялаған» [8, 21].

Сондықтан да Кеңестік дәуірде Қазақ даласындағы мешіттер мен медреселер түп-тамырынан жойылды, медресе ұстаған ғұламалар атылып кетті, оның ұрпағы қуғынға ұшырады. Басқа халықтармен салыстырғанда бұл қазақтарға қатаң жүргізілді, себебі бұрын шамандық нанымда болған халықты тез арада жойып жібереміз деп ойлады. Алайда мұсылманшылық халықтың жүрегінен орын алып, ислам шарттары тұрмыс-тіршілігінің айнымас бөлшегіне айналған қазақтарды түбірінен құрту оңайға соқпады. Соның өзінде қолдан ұйымдастыртырылған кешегі 1932-33 жылғы аштықта қазақтың тең жартысын жалмап тынды. Мұндай зобалаң Жоңғар-Қазақ соғысы тұсында да қазақтардың жер бетінен жойылып кету қаупін төндіргенін еске түсіреді.

Сыр бойы мен Қаратау маңынан Қалмақ 1726 жылғы «Қалмақ қырылған» шайқасынан соң кері шегіне бастады. Қалмақ қайтқан жерге, қазақ өз ата қонысына ізбе-із барып орналаса бастады. 200-жылға созылған Қазақ-Қалмақ соғысы Алтайдың арғы бетіндегі Жоңғария деген бір мемлекеттің күйреуіне алып келді. Есесіне Қазақ деген халықтың есін шығарып жіберген еді. «Ақтабан шұбырынды – Алқакөл сұлама» кезінде отанынан айрылған халық дінінен де айрылып қала жаздаған болатын. Осы кезде тарихи оқиға қылаң берді. Сыр бойынан Ертіс өзеніне дейінгі аралыққа көшіп барған қазақтар ислам дінін таратып, бала оқыту үшін Түркістан маңындағы сауатты қожаларды аттай қалап алып кетіп отырды. Мысалы, Құнанбай қажы Түркістандық Бердіқожаны тобықты елінің имамы ретінде көшіріп алып кетеді.

Егер шығысқа қарай ислам дінін тереңдете таратпаса мұндағы халықтың діни сенімі әлсіреп басқа діннің жетегіне кететіндігін жақсы түсінген Бақшайыш қожалар ұрпағы тәуекелге барып медресе ашуды қолға алды. Бұрынғы Исхақ бабтың ұрпағы Бақшайыш атасы мекендеген Қаратау қаңырап қалған соң Абдулла баба Шаянға келіп мешіт-медресе салуға тәуекел етті. Міне осы жерде Құлтай (Сайд Мұхаммад) пен (Сайд Ахмад) Қосым ишандардың оқуға аттануы басталады. Екі баласын оқуға Дағбет Самарқандқа аттандырған Абдулла баба мешіт-медресеге қол салған болып шығады. Жоғарыдағы Самархандтан оқу бітіріп келген екі бала Құлтай мен Қосым Абдулла бабаның ұлдары еді. Сонымен Абдулла бабаның Шаянда ашқан кішкене мешіт-медресесі елдің талап тілегіне қарай өсіп көркейе бастайды.

Қосым ишан есейген шағында медресе көлемін ұлғайтса, Сайд Ахмет баба қажылыққа барып, жолай Дамаск қаласына соғып сол жақтан медресенің жоба сызбасын алып келген деп айтады. Шаяндағы медресенің соңғы жүйесі толық бітіп, іске қосылуы Аппақ ишанның тағдырына жазылған. 1883 жылғы шілде айында 19 жасында Шымкент уезінің генерал-губернаторы, ұлы мәртебелі мырза кабинетіне енгенде «Ақ Ишан» деген атпен келіп еді, лауазымы жоғары адамның алдынан шыққанда "Аппақ Ишан" атанып қайтты. Келгендегі шаруасы атасы Қосым Ишан, өз әкесі Сейдахмет болып, негізі қаланып құрылыс жұмыстары созылыңқырап кеткен Шаян мешіт-медресесінің қажетті құжаттарына қол қойдыру еді. Генерал-губернатор бұдан көз алмаған күйінде құжаттарға қол қойды, мөрін басты. Тұла бойы аппақ ақ киім, жүзінен аппақ ақ нұр төгіліп тұрған жас жігіт қалай тез келді, солай тез шықты. Генерал-губернатор:

– Ох, как это чудо! – деп керемет таңқалған үні естіліп те қалды. Үлкен лауазымды адамның көмекшілік қызметін атқаратын Кенесары ханның Ахметі: – Тақсыр, мына келуші жас жігітке ілтпатыңыз ерекше болды-ау, себебін айтпас па екенсіз? – дегенде:

– Өзім де қайранмын... Оның денесі тұтас аппақ, жүзінен ақ нұр құйылып тұр. Ал екі иығы көтерілген кезде аппақ қос арыстан бастарын көтергендей болды. Қазақ даласында мұндай да кереметтер көп екен-ау, – деп генерал-губернатор таң-тамаша күйге түсіп отырып қалыпты деседі көзі көргендер. "Бұдан былай ол "Ақ Ишан" емес, "Аппақ Ишан" болсын, құжаттарды солай деп толтырыңдар..." – деп бұйырған екен мәртебелі мырза.

Аппақ Ишан інісі Мәді екеулеп қолға алған мешіт-медресе құрылысы 1884 жылы толық аяқталып, Қазақстанның түкпір-түкпірінен жаңа оқу орны Шаян медресесіне жастар қабылдана бастады.

Аппақ Ишан – тарихи тұлға. Қазақ даласында пірлік-мүриттік жүйенің бір қуаттанған шағы Аппақ ишанның дәуіріне келеді. Аппақ ишан қанша мүритіңіз бар, - деген сұраққа:

– Созақ маңындағы Шалдар, Жетімдер, Тамалар деп келіп – 500-үй деп көрсетеді. Сары су маңы - Тілік, Ошақты - 100 үй, Түркістанда Қоңырат, Қожа - 30 үй, Шәуілдір - Саңғыл, Божбан - 100, Шаян - Қарабатыр, Байжігіт - ??, Түлкібас – Шоқай - 50-үй, Қостанай, Атбасар, Есіл бойы - қара Найман, Ақ найман, Қарабала - 20-үй, Қарағанды, Балқаш Тоқырауын-Тарақты, Керсен, Керней, Тобықты - 600 үй. Алматы облысы Сәмбет, Қызылорда -200-үй, Мырзашөл Баяут-50-үй,

Қара су-50-үй. Аппақ ишан өз мүриттерінің санын әлде неше рет қысқартып айтып отырғаны көрініп тұр. Соның өзінде мына атаудың арғы шеті Қостанай-Атбасар - Шығысы Қарағанды-Павлодар, Қарқаралы, Семей, Алматы, Қарасу - Өзбекстан Андижан маңы болса, Баяут, Мырза шөл - Жетісай, Жызақ маңы, Қызылорда - мынау Орталық Азияның көп жерін қамтып жатқан аймақ.

Осылайша бір ғана Аппақ ишанның өзі күллі қазақ жұртын мұсылманшылыққа ұйыстыру жолында қаншама жұмыс атқарған. Артында пірге қол берген көптеген көптеген мүридтері қалды. Кешегі Кеңес дәуірінде Аппақ ишанды Созақта болған көтерілісті астыртын қолдады деп айып тақты. Оған себеп те жоқ емес еді, себебі Созақ көтерілісін бастаған «Аллаһулар» пірге қол берген, сопылық жолға түскен мүридтер болатын. Олар Кеңестің дінсіз зұлым идеологиясына қарсы шықты, өзінің ары үшін арпалысқа түсті, осылайша Алланың ақ жолында жандарын құрбан етті. Қызыл империя қаншама діни сауатты молдалар мен көзі ашық зиялы азаматтарды қуғындағанмен тарихы терең қазақ халқын тарих қойнауына көшіруге шамасы жетпеді. Қазақ даласында сақталып қалған санаулы медреселердің бірі кезінде өзі ұстаздық еткен Аппақ Ишан медресесі қазіргі кезде ұрпақтар көзайымына айналған тарихи жәдігер ретінде аса зор маңызға ие, болашақ ұрпақ үшін де асыл да құнды дүние болып есептеледі. Қазақ даласында жұмыс жасаған осындай ірі медреселер елдің рухани жан-дүниесінің қалыптасуы, адамдық, моральдық қасиетінің жоғары болуы жолында толайым жұмыстар атқарды. Қай кезеңде де діни идеологияның мемлекеттің мемлекеттілігі жолында және халық рухын тәрбиелеуде алатын орны айрықша болғандығы өткен тарихи оқиғаларға көз жіберген тұста анық байқалып тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Қазақ хандығы*. Энциклопедиялық анықтамалық жинақ. Жауапты редакторлар: т.ғ.д., профессор Қожа М., т.ғ.д., профессор Тұрсұн Х.М. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 2015ж. -
2. Сейфуллин Сәкен. *Көп томдық шығармалар жинағы*. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. Т.7. – 416 бет.
3. Э.Н.Наджип. *Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур: Исследования, транскрипция, текстологические примечания и анализ письменных литературных памятников XI-XV вв.* МКТУ им.Х.А.Ясави, - Туркестан, типография «Туран», 2007. – 268 с.
4. Әбдірасылқызы А. *Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі* (монография). – Алматы, 2007. – 264 бет.

5. Бұлұтай М.Ж. *Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды?* – Алматы, Білім, 2000. – 504 бет.
6. *Ер Едіге*. Қ.Сатпаевтың алғы сөзімен 1927 жылы басылған. Алматы: Ғылым, 1995. 152 б.
7. Шораяқтың Омары. *Шығармалары. Терме-толғаулар, өсиет-мысалдар, айтыстар мен дастандар*. –Астана: Фолиант, 2009. –336 б.
8. Кенжетай Д. *Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы*. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. –360 б.